

A hétköznapi érdekérvényesítés politikai eszköztára: a mikroközösségek konfliktusai és a pártállami logikák

A Horváth Sándor szerkesztette és Gyáni Gábor előszavával indító kötet határozott területfoglalási szándékot deklarál. Nemcsak új megközelítéseket ígér, hanem egy nemzedéki alapon körülhatárolt történelmi csoport adott területen való színre lépését adja hírül: „Egy új, fiatal történelemzedék jelenti be igényét a [...] szocialista korszak történelmi ábrázolására és értelmezésére.” (11.) A kötet az ezzel kapcsolatos elvárásoknak részben meg is felel: egy irányba mutató, határozott körvonalakkal bíró, koherens megközelítési mód bontakozik ki előttünk a tanulmányok egy részéből, amelyek választott történelmi eljárásukkal egymás mondanivalóját erősítik. A szövegek azonban egy markáns választóvonal mentén kettéválnak. A világos problémafelvetés, a reflexív fogalomhasználat, az elemzési eljárás tudatos megválasztása, továbbá a forráskritika megléte, illetve ezek elmaradása képezi ezt a választóvonalat. Nehéz megítélni e kettéválás szerepét abban, hogy a szerkesztő az írások elrendezésekor miért nem a problémaközpontság elvét követte, miáltal a szövegek közötti dialógusnak adott volna lehetőséget, és miért csupán egy többé-kevésbé érvényesített időbeli sorrendben helyezte egymás mellé az írásokat. A mondanivaló kiemelése, a hangsúlyok elhelyezése ezzel a megoldással elmaradt. Így maga a cím is reflektálatlanul áll, és nem lép dialógusba a kötet szövegeivel: a Rákosi- és a Kádár-kor egymáshoz való viszonyítására nem kerül sor. Dupcsik Csaba írása – amely a polgárosodás fogalma körüli, 1970-es és 1990-es évek közötti hazai társadalomtudományos vitákkal foglalkozik – pedig egészen egyszerűen kakukktójás: nincs kapcsolódása a mindennapok problematikájához.

Ami a választóvonal egyik oldalát illeti, itt a társadalomtudományos történetírás eszközeivel fel nem vértezett, következőképp nem az elemző történetírást megvalósító írások állnak. Ebből a körből a történelmi pozíció fel nem ismerése szélső esetben odáig vezet, hogy a történelmi állítások valójában a forrásokban olvasható kijelentések minden kritikát nélkülöző ismétlései, miáltal tökéletesen ellenőrizhetetlenek is (Bartha Eszter írása). A „mindennapok” kifejezés elméleti reflexió nélküli, vagyis nem fogalomként, hanem a maga hétköznapi jelentésében történő használata pedig nem visz tovább a mindennapi élet tematikus felosztásánál, és ezzel a szerzők (Apor Balázs, Balázs Eszter, Havadi Gergely, Simonovics Ildikó, Bata Tímea, Bartha Eszter, Tóth Eszter Zsófia, Majtényi György) a hazai történetírásban leginkább művelődéstörténetiként azonosítható bevett gondolkodás- és elbeszélésmód hagyományát folytatják. Viszont éppen ezekben az írásokban (így Havadi Gergelynél vagy Balázs Eszternél) tér vissza újra és újra az önmeghatározás szándéka, és e szándék jeleként a nemzetközi társadalomtörténet egyes irányzataira való hivatkozás. Ezek az utalások azonban reflektálatlan címkehasználatok csupán: hiányoznak mögülük ezen megközelítési módok által fel-

halmozott elméleti és módszertani tapasztalatok. Ez a fajta üres használat recepciónak, azaz a hazai történetírás közegében újraértelmező, újragondoló befogadásnak-elsajátításnak semmiképpen sem nevezhető.

A választóvonal másik oldalán a diktatórikus politikai berendezkedés, a szocialista pártállam társadalmi működéseinek valódi társadalomtörténeti megközelítését képviselő tanulmányok találhatók (Apor Péter, Bolgár Dániel, Farkas Gyöngyi és Bódy Zsombor írásai). Ezek szerzői meggyőzően képesek magyarázó modelljeiket a társadalmi cselekvők interakcióira felépíteni. A társadalmi működések egyazon értelmezési keretével dolgoznak: azt vizsgálják, hogy a *hétköznapi emberek* miként használták a hatalom társadalmi valóságát monopolisztikusan felépítő értelmezési sémáit, és hogy e használatok során miként alakultak a társadalmi folyamatok. Szemléletükben a hétköznapi emberek nem pusztán *passzív* módon viszonyultak e sémákhoz, nem egyszerűen csak elsajátították azokat. A szerzők az *aktív* újraalkotás gyakorlataival foglalkoznak: az újateremtés pillanataiként alkotják meg tárgyukat, oly módon, hogy a hétköznapi emberek és a hatalmi intézmények egymásra hatását és az így születő, a korabeli társadalmi működéseket szervező dinamikákat mutatják meg. A helyi közösségek belső konfliktusaiból kiinduló értelmező eljárásukkal a helyi szintet a központi szinthez, az államhatalom intézményes struktúráihoz tudják kötni, miáltal a két szint nem marad egymástól elszigetelt, önmagába záruló világ. Azaz a lokálisra fókuszáló megfigyelésben az államhatalmi szint nem reked kívül a társadalmi interakciók keretén. Bár ezek a szerzők nem kötik önmagukat egyetlen meghatározott társadalomtörténeti irányzathoz sem, megközelítésük határozottan egy adott magyarázó eljárást idéz: egyrészt az olasz mikrotörténelem által, másrészt annak francia, annales-os recepciója közegében kidolgozott dinamikus modellt.¹

Apor Péter kötet elejére helyezett elméleti írása (*A mindennapi élet öröme*) – noha címének banalitása nem ígér elméleti reflexiót – a szocialista diktatúrák vizsgálatában az angolszász és a német történetírás által felhalmozott tapasztalatokat áttekintve fogalmazza meg az ehhez a kutatási tárgyhoz való közelítés legalapvetőbb kérdését. Hogyan kerülhető el az a csapda, hogy a szocialista diktatúrák működését az egyik oldalon külső erőként megjelenített hatalmi behatolás, a másik oldalon a hatalomtól elválasztott – arról leválasztott – társadalom reakciójának mechanikusan működő szembeállításában gondoljuk el? Apor Péter e kérdés kapcsán hiányérzetét fogalmazza meg azokkal a megközelítésekkel szemben, amelyek vizsgálódásukat a társadalom oldalára, azon belül az egyéni magatartásokra fókuszálták és a *tapasztalat* fogalmának bevonásával tettek kísérletet a probléma megoldására. „A szocialista diktatúrákat ezek a történetek is döntően politikai-ideológiai vállalkozásokként írják le, ahol a hatalom egy jól meghatározható

¹ Lásd Bernard LEPETIT: Tér és történelem. In: BENDA Gyula–SZEKERES András (szerk.): *Tér és történelem. Előadások az Atelier-ben.* L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2002. 65–75.

központból áramlik szét a társadalmi szerkezet mikrovilágaiba. Másrészt ez a »tapasztalat«, mely a történelem autentikus képét hivatott feltárni, a politikai hatalomhoz való viszonyulás lehetőségeinek lenyomata: az elfogadás, az alkalmazkodás, a kimaradás, a túlélés, a manipulálás, illetve az ellenállás tapasztalata. Ezek a viszonyok azonban minden esetben különbözőségeket tükröznek: *a róluk szóló leírások némák maradnak a hatalom létrehozásának és eredetének mikéntjéről.*” (29. – Kiemelés tőlem.) Az itt megfogalmazott probléma oka az, hogy a történészek nem mindig tudják meggyőzően megteremteni a központi és a helyi szint közötti kapcsolatot, illetve oka lehet önmagában a hatalomgyakorlás központi és helyi szintjének elválasztása.² Bár Apor Péter a foucault-i hatalomelgondolásnak a totalitárius rendszerek elemzésében való használatát illetően kritikus (azzal érvel, hogy „a francia gondolkodó értelmezésében ezeket a hatalomgyakorlási módszereket nem a központi kormányzattól kiinduló intézkedés sorozatokként kell felfogni” – 35., 82. lábjegyzet), ez a hatalomfelfogás mégis egybevág a kötet tanulságaival. Az ellenőrzési és felügyeleti mechanizmusok foucault-i koncepciója ugyanis – mely elgondolásban e mechanizmusok „a társadalom különböző hálózataiban és intézményeiben, sokszor egymástól és a politikai központtól is függetlenül alakultak ki, mégis, mint a népesség fegyelmezésének és normalizálásának módjai, hozzájárultak a kormányzati technikák működtetéséhez is” (uo.) – jól illeszkedik ahhoz a megközelítéshez, amelyet a historiográfiai áttekintésből kiemelkedő támpontok körvonalaznak, és amelyet a kötet következő három tanulmánya érvényesít is. E megközelítésben a hatalomgyakorlás nem annyit jelent, hogy egyetlen központból indul ki a társadalom felé, hanem a társadalom mindennapi gyakorlatai teszik lehetővé, hogy az államhatalom elgondolásai behatoljanak e gyakorlatokba, a kettő egymásra hatásából pedig előre nem kiszámítható folyamatok keletkeznek. Erre utal az a megállapítás, miszerint „a mindennapi élet jelentéktelen gyakorlatai hierarchikus és uralmi rendszerek teremtésének figyelemre méltó képességét hordozták” (14.), és így nyeri el mélyebb értelmét az a kijelentés, hogy „a szocializmus mindennapi gyakorlatok által igazolt rendszer volt” (37.).

Bolgár Dániel írása (*A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat*) ennek az elméleti hangsúlyáthelyezésnek a próbájaként olvasható. Azt mutatja meg, hogy az államhatalomtól érkező elgondolást a helyi közösség miként értelmezi és teremti újra saját gondolkodási rendjében, és miként állít elő egy nem várt, újfajta fogalmi elrendeződést. A tanulmány a kulák kategóriájának lokális használatát megfigyelve vizsgálja, *ahogy* egy helyi közösség belső viszonyai magát az alkalmazást alakítják. Egy 1951 végén Ceglédbercel

² Ez nemcsak a diktatórikus rendszerek vizsgálatára vonatkozóan fogalmazódhat meg, hanem akár a kora újkori központosított állam kiépítésének történeti értelmezéseit illetően is. Lásd Jacques REVEL: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. In: CZOCH GÁBOR–SONKOLY GÁBOR (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1995. 51–70.

agrárközösségében összeállított kuláklista alapján az ellenség kategóriájának helyi közösségbeli megteremtésére, ennek kollektív logikáira kérdez rá, a politikai hatalom ellenségkategóriájának lokális használatát figyelve lényegében valamifajta mentalitás után kutat. Megállapítása az, hogy az államhatalom, azaz a makroszint osztályideológián alapuló *dolgozó nép–kizsákmányoló kulák* szembeállításához képest mikroszinten a kulák kategóriája egy feltételezett falusi munkaetika mentális rendjében értelmeződik újra, és így jön létre a *dolgozók–dologtalan kulákok* ellentétpárja. „Úgy fest, a kommunistáknak azt az elgondolását, mely a kulák fogalmát a tulajdonra vonatkozó erkölcsi tanítás nézőpontjából alkotta meg, mikroszinten nem volt mihez illeszteni, és a kulák kifejezést csak a munkára vonatkozó erkölcsi tanítás felől lehetett jelentéssel felruházni. [...] a falusi közösség számára a munka, nem pedig a tulajdon körül szerveződő ellentét számított alapvetőnek.” (86.) A szerző (hangsúlyozottan logikai konstrukción, nem a korabeli társadalmi kontextusok megfigyelésén nyugvó) következtetése ahhoz az alapkérdéséhez vezet, hogy az 1950-es évek elején az államhatalom ideológiája mennyiben tudta átalakítani a társadalmi gondolkodásmódokat, ebben az esetben egy közösség mentalitását. Bolgár Dániel megállapításával szemben azt hozhatjuk fel, hogy a *dolgozó–dologtalan*-ellentétpár diszkurzív használata ebben az időszakban nem korlátozódott a falusi közösségekre: budapesti környezetben legalább annyira a hétköznapi emberek ellenségképző beszédmódját szervező logika volt. Ami önmagában természetesen nem zárja ki egy agrárközösségekre jellemző munkaerkölcs meglétét. Ám amennyiben valóban létezett az 1950-es évek elején a kommunista ideológiától független falusi munkaetika, mint a helyi közösség belső megosztottságának szervezőelve, akkor feltehetően már a pártállami időszakot megelőzően is tetten érhető.

Farkas Gyöngyi tanulmánya („*A moziban sok szépet láttam a termelőszövetkezeti csoportokról, és mégis a II. r. vádlottnak hittem.*” Egy „*kulácker*” és szereplői 1950-ből) ehhez képest a súlypontot máshová helyezi. Egy konkrét konfliktusban azt világítja meg, ahogyan egy lokális közösségen belül a társadalmi pozíciók és viszonyaik újra termelődnek, illetve újrendeződnek. Célja egy téveszeleni izgatás büntetnének vádjára alapozott politikai per rekonstruálása. Az ügy a kiskunfélegyházi tanyavilágban 1950-ben történt verekedésből indult ki, amelynek oka két, egyazon tanyán osztozó, kishaszonbérllő család konfliktusa volt. Farkas Gyöngyi az ügy szereplőinek, azaz a gyanúsítottaknak, a vádlottnak, a tanúknak, az ügyvédnek, a rendőrségnek és a bíróságnak a diszkurzív stratégiáit elemzi. Figyelmét arra a kérdésre összpontosítja, hogy az egyes szereplők – a vád konstruálásának folyamatában előálló újabb és újabb helyzet- és szerepfelismeréseket követelő helyzetekben – miként jelenítették meg önmagukat és a többi szereplőt.

A magatartásmódok, stratégiák és diszkurzív eszköztárak megfigyelésére épülő magyarázó modell megragadhatóvá teszi a konfliktus szerveződésének egy másik szintjét is. A történeti elbeszélésből ugyanis megismerhetővé

válnak a helyi közösség viszonyrendszerei, intézményes pozíciói és a működtetésük során használt eszköztárak. Megtudjuk ugyanis, hogy az ügy szereplői – és ami különösen fontos: hol az egyik, hol a másik oldal, eltérő hatékonysággal – a pártállam helyi intézményeit érdekeik érvényesítésére használták. A szerző nagyon jó érzékkel figyeli meg és írja le ezeket a viselkedésformákat, ám történeteszi értelmezéssé nem szervezi azokat. Megfigyelése azonban így is egy megvilágító erejű komplex értelmezés elemeit tartalmazza. A tanulmányban potenciálisan benne rejlő modell egyrészt az intézményes struktúrák és a beszédmódok egymással összekapcsolódó használatában mutat meg magatartásformákat, másrészt rávilágít a társadalmi pozíciók és e pozíciók közötti viszonyrendszerek felépülésére. Így például a vizsgált konfliktusban a sértett fél nem egyszerűen jól beszél a hatalom nyelvét (azaz a kulákelenes osztályharcos beszédmódot), hanem a rendőrséget, a helyi pártszervezetet és a Défoszt (Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége) egyaránt hatékonyan tudja használni a saját érdekében. Az értelmezésnek ezzel a komplexitásával a szereplők egymás közötti kapcsolatainak újrendeződését kikényszerítő helyzettől, azaz a verekedés nyomán tett feljelentésből kiinduló rendőrségi, majd bírósági ügytől a helyi agrárközösség pártállami logikák szerinti újrendeződéséhez, a közösségen belüli pozíciók és viszonyaik újraértelmezéséhez jutunk. Az az összegző megállapítás viszont, miszerint „elmondhatjuk, hogy várakozásainknak megfelelően a nyomozás és a tárgyalás kapcsán keletkezett iratok alapvetően a bűnügyet konstruáló hatalomról szólnak. A szövegek segítségével legteljesebben azt a folyamatot kísérhettük végig, ahogyan a koncepcióból bűnügyi történet lesz” (115.), a szerző szándékától eltérő értelmet is nyerhet. Ugyanis nemcsak azt a minden jegyében totalitárius hatalmat láthatjuk, amely egy helyi konfliktust a maga célja szerint ideologikus értelmezési sémába illeszt, és amely a terve szerint való cselekvésre kényszeríti a hétköznapi embereket. A mindennapi egymás mellett élés viszonyrendszerébe, pozícióiba behatoló pártállamot is látjuk, azt, ahogy az általa kijelölt pozíciók és szerepek a mindennapi használatban (a kisemberek aktív részvételével) megteremtődnek, és egy helyi közösség viszonyrendszerét újrendezik.

Az 1950-es évek eleji társadalmat vizsgáló két tanulmányhoz képest Bódy Zsombor írása (*Többpárti totalitarizmus? Politika és személyzeti politika néhány magyar nagyvállalatnál 1945 és 1948 között*), bár nem egy esettanulmány keretei között, hanem vázlatos megállapításokkal és így kisebb meggyőző erővel, de egy olyan időszakra vonatkozóan építi fel ugyanezt az értelmezési keretet, amelyet forrásgazdagsága ellenére a társadalomtörténet mindeddig alig érintett. Az a kijelentése, miszerint „a politikai hatalom csupán a potenciális áldozatokat jelölte ki egyes kategóriák stigmatizálásával, ám hogy ki vált ténylegesen áldozattá, az már a helyi konfliktusokban dőlt el” (128.), jelzi, hogy a társadalmi folyamatok magyarázataiba ő is beemeli a közösségek belső viszonyrendszerének szintjét, és számára is a közösségen belüli, mindennapi konfliktusokban alkalmazott

érdekérvényesítési módok és viselkedésformák jelentik a kulcsot. Ennek megfelelően a politizálási gyakorlatok megváltozására nem az államigazgatási pozíciókért vívott pártharcok szintjén, hanem a hétköznapi emberek mindennapi életét érintő szférákban kérdez rá: „Az a kérdés érdekel, hol húzódtak a politikai szféra határai a társadalomban. Mennyiben és milyen formában volt jelen a politika olyan területeken, ahol a parlamenti demokrácia – történetileg kialakult – ideáltipikus felfogása szerint semmilyen szerepet sem játszhatott volna.” (117.)

A hazai történetírásban szokás az 1945 és 1948 közötti éveket elkülönítve, önálló időszakként tárgyalni, mint politikai berendezkedése folytán meghatározható egységet.³ Bár a kötet címe – amely a közgondolkodás sémáihoz illeszkedve Rákosi és Kádár nevének kiemelésével jelöli meg az általa tárgyalt időszakot – ehhez alkalmazkodik, Bódy Zsombor írásának tanulsága éppen az, hogy a hétköznapiaknak a demokrácia ideáltipikus felfogásától eltérő átpolitizáltsága (amiben egyrészt valamennyi politikai párt, másrészt a hétköznapi emberek aktívan közreműködtek) erre az időszakra nagyon is jellemző volt. Azaz a társadalomban zajló folyamatok nem mutatják a korszakok közötti elkülönülést.

Bódy Zsombor azon megállapítása, miszerint „az üzemekben létező konfliktusok nem voltak teljesen függetlenek a pártpolitikai dimenziótól, *adaptálódniuk kellett a politika elvárásaihoz, átvenniük annak nyelvezetét, hogy kifejezésre juthassanak*, de gyökereikben a pártpolitikai logikától eltérő lokális szembenállásokból születtek” (128. – Kiemelés tőlem.), azt tételezi, hogy a totalitárius politizálási gyakorlatok nem a kommunista párt egyeduralmának időszakában születtek, hanem már a koalíciós idők alatt valamennyi államhatalmi tényező és a hétköznapi emberek érdekérvényesítésének kölcsönhatásában. Ugyanakkor Bódy Zsombor leírásában a „többpárti totalitarizmus” megnevezéssel illetett politizálási rend szempontjából is a kommunista párt legális megjelenése volt a döntő. A szerző így fogalmaz: „A politikai élet egyes csoportjainak – a Kisgazdapárt egy jó részének, a szociáldemokraták és a Parasztpárt egyes csoportjainak – elkötelezettsége a parlamentáris demokratikus fejlődés iránt kétségbevonhatatlan. Mégis, a pártpolitikailag áthatott szféra határainak – megelőző években történt – kiterjesztése után és *a kommunistákkal való versenyhelyzetben* ezek a pártok sem mondhattak le arról, hogy jelen legyenek a társadalom és a gazdaság különböző olyan zónáiban, ahol amúgy a parlamentáris demokrácia ideáltipikus eseteiben nem lenne a pártoknak keresnivalója.” (129. – Kiemelés tőlem.) Eszerint az MKP sajátos politizálási gyakorlatai a többi pártból az alkalmazkodás kényszerét váltották ki. Ez azt eredményezte, hogy a pár-

³ Erre példa PALASIK Mária: *A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon, 1944–1949.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2000; STANDEISKY Éva–KOZÁK Gyula–PATAKI Gábor–RAINER M. János (szerk.): *A fordulat éve. Politika, képzőművészet, építészet 1947–1949.* 1956-os Intézet, Budapest, 1998.

tok behatoltak a hétköznapi szférákba, ezzel a hétköznapi emberek viselkedésformái átalakultak, a hétköznapi konfliktusok átpolitizálódtak, azaz mindennapivá vált egyfajta politikai érdekérvényesítési mód. Bódy Zsombor tehát arra a kérdésre, hogy miként zajlott a kommunista pártállam kiépítésének folyamata Magyarországon, nem a szokásos választ adja (az államigazgatási pozíciók erőszakos megszerzésével), hanem a mindennapi viselkedésmódok átalakulására hívja fel a figyelmet.

A kötetből egyetlen írás emelkedik még ki problematikájának felépítésével: Horváth Sándornak az 1960-as évek állami ifjúságdiskurzusát vizsgáló tanulmánya (*Erika és az Óriáskerék. Ifjúsági lázadás és új társadalmi identitások létrehozása az 1960-as években*). Bár az identitás kategóriáját a kötet több szerzője is középpontba állítja (Havadi Gergely, Tóth Eszter Zsófia), a fogalmat a maga összetettségében Horváth Sándornak sikerült kérdésfeltevésbe integrálnia. És a forrásként választott szövegek (egy rendőrségi eljárás dokumentumai, a sajtó és egy napló) egymásra vonatkoztatott elemzése nem is meggyőző, jó kiindulás az 1960-as évek javító- és nevelőintézeteinek működési logikáit egy olyan megközelítésben vizsgálni, amelynek lényege, hogy a kutató a beszédmódok társadalmi csoportokat és azonosulási lehetőségeket szervező erejét intézményes cselekvésekben, mechanizmusokban figyeli meg.

Apor Péter a kötet elején felidézi De Certeau elgondolását arról, hogy „a nem-diszkurzív gyakorlatok, melyeket De Certeau »taktikáknak« nevez, elkerülhetetlenül átforgalmazzák a diskurzus »stratégiáit« azáltal, hogy aláássák a biztos meghatározás képességét, folytonosan más szempontú értelmezés lehetősége felé mozdítva el a jelentéseket, és így végeredményben alaposan ellehetetlenítve a cselekvés körülményeinek egyértelmű azonosítását” (35.). Ez a szemlélet a kiemelt tanulmányok esetében működőképesnek, magyarázó erejét tekintve igen termékeny megközelítési módnak bizonyul. Az adott helyzetekben ugyanis a hétköznapi viselkedésformák, cselekvési módok a hatalom beszédmódját és intézményes struktúráját állandóan újraértelmezik, és ezáltal új alakzatban rendezik el, a társadalom tervszerű működésének ideológiáját valló államhatalom várakozásaitól eltérően, kiszámíthatatlannal. A beszédmódok és intézményes struktúrák újratereztető használatában a társadalmi pozíciók és ezek viszonyrendszerei az államhatalmi szint (a központ) és a társadalmi szint (a helyi) oda-vissza hatásában jönnek létre. Az azonban, hogy ezzel a történeti eljárással az államhatalom totalitárius jellege (Farkas Gyöngyi) vagy éppen ellenkezőleg, a társadalom autonómiája (Bolgár Dániel) válik-e a történeti tény- és elbeszélésalkotásban kirajzolódó kép meghatározó vonásává, önmagában nem ennek a megközelítésmódnak a használatával dől el. Ez a dilemma a jelek szerint csak az egyes történetek döntésével oldódik meg, minden esetben egyszerű alkalommal és érvénnyel.